

Георгій Філіпчук
м. Київ

ПРИРОДО- І ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ У КОНТЕКСТІ ЕКООСВІТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Конкретні історичні періоди, епохи завжди ставили перед людством, країнами, народами нові завдання, вимоги, окреслювали й особливі тенденції розвитку, впливаючи на всі сфери життєдіяльності людини і суспільства. А коли з карти планети зникли «білі плями», завершився «інкубаційний період», перед людською цивілізацією постала ціла низка викликів не лише на регіональних, але й передусім на глобальному рівнях. ХХІ століття в цьому контексті формує складні нетривіальні й динамічні проблеми, коли з'явилася і вже не зникатиме для людства гамлетівська дилема – «бути чи не бути?»

Очевидно, глобальна ситуація, в якій зараз знаходиться людство, – це криза споживацького відношення людини не лише до природних, соціальних, але й моральних ресурсів. Індустріальна епоха, а коректніше «ринкова Людина», часто ігноруючи моральні й правові принципи заради прагматичної вигоди, стала вимагати від природи такої величезної кількості ресурсів, що призводить до екологічних, соціальних катаклізмів і катастроф. Поведінкові норми дедалі більше позбавлялися культурних, моральних, духовних, релігійних, етнонаціональних цінностей. Розвиток людини і біосфери не відповідав парадигмі коеволюційного створення цивілізаційної спільності відомої як ноосфера. Ці негативні суперечливі процеси є помітними і в Україні, де антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище в кілька разів перевищує показники у розвинутих країнах світу, а розораність земель, споживання водних ресурсів, вирубування лісів є найвищим у Європі. Більше 10 млн. людей продовжує проживати на територіях критичного екологічного стану. Несприятливі екологічні умови є одним із основних факторів, який впливає на якість і тривалість життя в Україні. Наприклад, у Швеції, Польщі цей показник становить у середньому 80 і 74 роки, а в Україні 66. Тому логічним, з точки зору формування актикризових програм, які передбачають парадигму сталого розвитку, було б повернення до ноосферної філософії Вернадського, положення якої концентрували увагу на глобальній екології та оптимізації прийняття системних глобальних і національних колективних рішень. Еколого-соціальні проблеми у цьому вимірі повинні розглядатися крізь призму вирішення всіх життєво важливих завдань планетарного і локального характеру. Першочергово це: проблеми взаємодії суспільства, держави, людини і природи; запобігання катастрофам забруднення навколишнього

середовища; забезпечення людства ресурсами; глобальна безпека; технологіко-екологічна політика; справедливий екологічний порядок; формування структур громадянського суспільства; демографічна політика й охорона здоров'я; розвиток освіти і культури; етизація влади, бізнесу; оптимізація балансу інтересів національної і глобальної політики; інформація і проблеми безпеки, прогресу, суспільної культури та моралі.

Саме еколого-економічно етичний підхід є найбільш системним в умовах реальних загроз і викликів для людства. Адже очевидно, що найбільш «розумні» рішення економічного, господарського, технологічного, політичного характеру мають, як правило, негативні наслідки, якщо зігноровано екологічну, морально-етичну складову. Спроби застосування раціонально-технократичних підходів до природи призводять до її деформації, руйнації екологічної ніші, а отже й підвалин суспільної безпеки. Науково-прагматична модель освіти, на основі якої навчаються і виховуються нові покоління, ефективно не спрацьовує. Однією з причин, що екологічні біди прийшли до людства, включаючи Україну, у таких масштабах, є вульгарність у визначенні місця Людини в природі, продукування ідеології уособленості.

Діяльність, роль людини в системі всіх ланок освіти, ідеології і політики держави надмірно соціологізувалася, натомість не пропонувалася культурно-екологічна освітня парадигма. Український еколог М. Воскресенський зазначав, що Людина за допомогою своїх винаходів, свого соціального життя, свого розуму опанувала землю. Культура поставила її поза конкуренцією з іншими істотами, культура поліпшила оточення людського тіла, частково замінивши природне оточення на штучне. Проте ця культура дедалі більше відриває людину від природи [1, 69].

Негативні результати і наслідки непродуманих, неузгоджених антиекологічних дій держав, народів, фінансово-промислових груп, політиків, окремих людей продовжують нагромаджуватися в глобальних масштабах і стають могутнім деструктивним фактором національного і світового економічного та соціального розвитку, а традиційне уявлення про «розвиток» стає гостро дискусійним. Проте було б помилкою стверджувати, що вся ця діяльність зумовлена стихійними, несвідомими, неорганізованими підходами. Реальна ситуація сьогодення засвідчує наявність надзвичайно серйозної проблеми – постійний негативний вплив глобалізуючої економіки, яка значно загострила економічну конкуренцію, посилила боротьбу за прибуток будь-якою ціною, включно і через руйнацію природної ніші. Міжнародні інститути і правила, національне законодавство, які діють у рамках екологічної безпеки, далеко не завжди спрацьовують в інтересах людини і природи. На жаль, впливи і роль транснаціональних компаній, фінансово-промислових груп, корпоративних партійних команд на прийняття політичних, правових рішень є достатньо сильними. А тому екологічні принципи в економічних системах, закони «екологічного дерева», освітньо-екологічні й інформаційні концепції впроваджуються важко. На практиці частіше спостерігається суто технократичний, соціоінженерний, соціально

безвідповідальний, антигуманітарний підхід. Інтереси, безпека людини, якість життя, здорове довкілля виносяться за дужки економічно-господарських проектів і реформ. На перший план виходить «ринковий більшовизм», хоча з точки зору оптимістичної перспективи ключовими ідеями повинні стати пріоритети культури, духовних цінностей, природо- і людиноцентризму.

Відбувся злам балансу економіки і соціально-екологічної політики, зігноровано усталені системи національних, а отже і глобальних цінностей. Очевидно, що реформи, модернізацію і адаптацію важливих життєвих сфер доцільно проводити, визначивши своє ставлення до необхідності формування національної і загальнопланетарної етики і моралі. В основу має бути покладена нова ідея ноосферного раціоналізму: гуманізму, коли будь-які технологічні рішення, економічні проекти міститимуть і нову якість – бережливе і гуманне ставлення до Природи у всій її різноманітності. Очевидно, що штучно цю модель загальнопланетарної моралі створити неможливо. Слід провести дуже глибокий, ретроспективний, міждисциплінарний аналіз на рівні багатоманітних етнокультур, релігійної і наукової спадщини, традицій «великих» і «малих» народів, щоб сформулювати етичний імперативний кодекс поведінкових норм, які б відповідали індивідуальним, груповим, національним, загальнолюдським інтересам. При цьому надважливим буде діалог культур і національних систем цінностей, коли визнаватимуться і впроваджуватимуться ціннісні орієнтири інших народів, адже кожен володіє унікальною базою знань, досвіду у взаєминах з природою, які були нагромаджені за період цивілізаційного розвитку. Коли необхідно переосмислювати цивілізаційні основи економічного і господарського життя кожного суспільства, світу, впроваджувати такі моральні цінності, як солідарність, повага, гідність, співчуття, толерантність, має бути «почута» кожна культура.

Американський просвітитель Б. Каллікот у свій час зазначав, що кращими провідниками екологічної етики є індіанці, які істинно поважають і визнають права на благополуччя інших форм життя.

Саме з такої природовіповідної філософії формуються цінності, які мають універсальний характер та гармонізують раціональне і моральне начало в людині. «Думай про природу як про співтовариство, а не як про «кладову товарів»; люби навколишнє середовище, як самого себе» [2, 96].

Оскільки стає очевидним те, що невпинний процес руйнації природи є одночасно і процесом руйнації Людини, то головним прагненням і вирішальним завданням, як зазначав у свій час І. Кант, є відкривати людське в людині. На даний час визначилася та межа, за якою виникає нагальна необхідність включення людини в конкретну екологічну діяльність, боротьбу за збереження природи і суспільства.

Думка, позиція, ідея, дія, політика, наука мають знаходитися тільки в гуманних руках. Усвідомлення істинного буття, сучасних реалій і перспективи людства можливе, коли пріоритетами у всіх життєвих сферах будуть гуманізм, етика, мораль, культура. Бо лише вони здатні олюднювати

людину, уможливлуючи її розуміння того, що вона, як говорив Спіноза, «є лише частинкою природи» [3, 406], а сутність безпеки особистості й суспільства знаходяться в площині природної ніші. Слід відзначити, що етизація у стосунках з природою є для соціуму як соціально суттєвим, духовно-моральним, так і раціональним чинником, як передумова сталого розвитку, ефективної економіки, належної якості життя, безпеки людини і суспільства.

Сучасна наукова думка у сфері безпекової політики стверджує: «Якщо ми прагнемо зрозуміти суть безпеки і уникнути прийняття неістинного за істинне, вторинного за первинне, небезпечного за безпечне, то це можливо лише за умови усвідомлення природи безпеки, що складає єдність субстанції...» [4, 85].

Тому перспектива як розвитку, так і безпеки полягає в тому, що Людина не може бути виключена з екосистеми, а екосистема не здатна бути вільною від присутності людини. Екологічно мисляча особистість є більш спроможною аналізувати, оцінювати, передбачати взаємозв'язки і взаємовпливи на життя соціуму і природи, знаючи про неможливість людського життя поза біосферою. Розуміння багатоаспектності проблеми екологічної безпеки, посилення морально-етичного фактору необхідне як на рівні кожного індивідууму, так і на рівні держав, народів, урядових і неурядових організацій, партій, релігійних громад. Надважливо, щоб серед різноманітних, часто надскладних проблем соціального, економічного, політичного характеру суспільство зберігало здатність пізнавати реальний світ, утримувати й підтримувати екологічну культуру нації, влади. Для суспільства, в якому часто домінують недосконалі правові і поведінкові норми, але яке намагається впроваджувати моральні і духовні цінності, необхідна постійна мобілізація інтелектуального й морального капіталу для об'єктивних оцінок реального буття, соціо-екологічного середовища, в якому знаходиться Людина. Тому «завдання пізнання полягає у виявленні істинного буття речей. Людині надзвичайно важливо пізнавати істинну природу речей, але не для того, щоб її замінювати, забороняти, а лише для того, щоб вивільнити себе від її диктату» [4, 296].

Екологічна культура, освіченість є дуже важливою складовою загальнолюдської культури. Їхній рівень у значній мірі визначає рівень розвитку продуктивних сил, якість соціально-економічних програм, правових норм, навколишнього середовища, зумовлює переорієнтацію позиції соціуму на те, що прогрес не є продовженням експансії біосфери людством, а надмірне й меркантильне використання природних ресурсів є згубним.

Проте таке розуміння, такі підходи властиві лише для тих суспільств, в яких суспільна мораль, виховання, освіта, господарська діяльність, політика опираються на принципи культури- і природовідповідності, екобезпечну ідеологію розвитку, досягнення вітчизняної і світової наукової думки, етнокультуру й історичні традиції. Один з видатних українських вчених С. Рудницький, започатковуючи українську наукову географію, особливе місце відводив проблемам геополітики, історії, характеристикам рідного

краю. «Кожний народ зв'язаний з краєм, – писав він, – в якому живе, незчисленним числом вузлів. Природа краю впливає на економічний, історичний розвиток народу, його побут і культуру, на його характер і поезію. Поняття вітчизни і народності складають наріжні елементи: антропо- і етнологічний, фольклорологічно-літературний, історико-політичний, ...бо народ без рідного краю – то рослина, вирвана з ґрунту. Пізнання рідного краю є загальноважливим, як і мови, літератури, історії, побуту, звичаїв» [5, 39].

Справді, тільки коеволюція природи, суспільства і культури може гарантувати розвиток і виживання народу, людства, цивілізації. У такій парадигмі навколишнє середовище стає джерелом і основою національних та загальнолюдських цінностей. Сутність національного, етнокультурного в екологічній свідомості і поведінці полягає в тому, що збереження, відновлення природи є імперативом для нинішнього і майбутніх поколінь. А тому екологізація суспільної свідомості, якісні зміни в змісті екологічної освіти варто здійснювати передусім через культурні, історичні, морально-етичні цінності. Причому пізнання через природу і з допомогою природи рідного краю «малої» батьківщини, власного національного «я» мусить відбуватися, як зазначали великі українські педагоги І. Огієнко, К. Ушинський, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, із раннього віку, з материнської школи. Тоді така школа, освіта, система виховання стають гуманними і природовідповідними. С. Русова писала, що діяльна школа – школа життєва. Вона не тільки задовольняє всі потреби самої дитини, вона йде назустріч загальному життю тої чи іншої місцевості, готує дитину до правдивого життя, освіченого наукою, збудованого на свідомій праці, на використанні місцевої природи та свідомого вживання всіх її скарбів. «Краса природи.. дуже глибоко вражає дитячу душу, закладаючи почуття любові до рідної прекрасної країни, а природознавство, як найкраща дисципліна розуму, має найкращий моральний і естетичний вплив на виховання людини» [6, 209]. Освітньо-виховний процес, який базується на основі залучення еколого-краєзнавчих знань, традиції, історичних та культурних цінностей, відкриває можливості для поглибленого пізнання, формування екологічної культури, сприяє становленню екобезпечної ідеології суспільного розвитку. Очевидно, народ потребує безперервної екологічної освіти і виховання впродовж усього життя, але надзвичайно важливо, щоб екологізація душі відбувалася на ранніх виховних стадіях, коли, за відомим висловом, дитина лежить не вздовж, а впоперек лавки. Тим більше, що Україна, на жаль, має втрачені покоління в плані екологічної культури.

Але гуманізація змісту освіти полягає передовсім у тому, щоб зробити ці знання особистісно значущими на основі розкриття прямих і опосередкованих зв'язків природи, особи, громадянина, українського суспільства, світу. Екологічні знання повинні усвідомлюватися і як важливі елементи загальнолюдської культури, і як елементи етнонаціональної культури.

А відтак і сама цінність життя залежить від збереження вартостей національної і світової культури. Життя повинно бути культурним, – підкреслював Х. Ортега-і-Гассет, – а культура зобов'язана бути життєдайною [7, 22].

Освіта, яка вибудована на еколого-природничо-етичних підходах, забезпечує нове ставлення до світу, допомагає особистості більш адекватно реагувати на складні соціальні, економічні, політичні, духовні процеси. Національну соціально-екологічну освіту можна буде наблизити до найбільш позитивних складових світового досвіду, якщо в її зміст включатимуться такі якісні структурні компоненти, що, з одного боку, сприяють становленню громадянської позиції особистості, а з іншого – професіоналізують навчальний процес. Тому сучасна освіта потребує значного розширення можливостей використання міждисциплінарних багатофакторних зв'язків. Проблеми світової і національної культури, історії, релігії, мистецтва, традиції, економіки, екології, географії, філософії, новітніх наукових досягнень, враховуючи педагогічні принципи проблемності, народності, історизму, інтегративності, культуро- і природовідповідності, гуманізму, уможливають концептуальні зміни в системі суспільного виховання. Творитиметься новий соціально-психологічний тип Людини «Гомо модератус» (людини поміркованої), у якої природною формою її соціальної поведінки є оптимальність самообмеження. Історія багатьох народів, зазначають сучасні філософи, має досвід помірного споживання за наявності достатньо високих здобутків у царині культури [8, 305].

Очевидно, що саме культурна людина є сприйнятною для ідей нового гуманізму, провідною серед яких є ідея збереження. Це є головним для екології, оскільки забезпечується можливість саморегуляції екосистеми і підтримується внутрішня багатоманітність життя. Але самозбереження природи, людства мислиться лише на основі самозміни, самоудосконалення людини, природовідповідних та культуровідповідних поведінкових норм.

За таких умов відкриті економіка, суспільство, педагогіка, екологія ставатимуть більш здатними реалізувати три фундаментальні пріоритети: екоантропоцентризм, культуроцентризм, антропоцентризм, коли не руйнування, а збереження природи, культури, самого себе будуть сприйматися як найвища етична орієнтація людини. Проте ідеали «нового гуманізму» насправді утверджувалися науковою думкою значно раніше. У свій час видатний вітчизняний педагог К. Ушинський писав, що у тому, що гуманна освіта повинна бути попереду спеціальної, немає найменшого сумніву, ...а реальна освіта є згубною для людини, якщо попередньо вона не розвинута гуманно... Під гуманною освітою слід розуміти розвиток людського духу [8; 232, 241].

Отже, суттєво важливою є необхідність збереження і реалізації двох стратегічних функцій – професійної й світоглядної. Їх поєднання уможливить творення екоцентричного типу людини, коли, з одного боку, опановуються екологічні знання, вміння, практичні навички, а з іншого – відбувається екологізація мислення і поведінки, закладаються етичні норми у стосунках з

природним середовищем. Значущість морально-етичної сторони екологізації повинна завжди поєднуватися з науковими ідеями, оскільки відбувається посилення тенденції глобальних і регіональних небезпек. Написання підручників, навчальних посібників має передбачати саме такий підхід.

Адже будь-яка освітня система орієнтована лише на одержання, збереження, переробку і трансляцію знань і неспроможна задовольнити потреби безпеки і сучасного розвитку. Тому Всесвітній саміт зі сталого розвитку в Йоганесбурзі прийняв документ для Генеральної Асамблеї ООН, щоб оголосити Десятиріччя освіти для сталого розвитку. Має бути загально визнаним той факт, що освіта, по-перше, має бути початковим і основним елементом трансформації суспільства для сталого розвитку, ключовим завданням якого є формування та розвиток мислення, орієнтованого на сталий розвиток.

По-друге, така освіта відіграватиме важливу роль у формуванні суспільного розуміння принципів сталого розвитку, враховуючи культурні та місцеві форми життя.

По-третє, освіта сталого розвитку закладає усвідомлення про необхідність соціального, екологічного прогресу для всіх секторів суспільства: бізнесу, сільського господарства, промисловості, туризму, надрокористування, для органів державної влади і місцевого самоврядування, засобів масової інформації тощо. Еколого-зорієнтована освіта й підготовка необхідна людям найрізноманітніших спеціальностей, а екологія є насамперед етичним відношенням до природи, всього живого на землі.

По-четверте, для сталого розвитку важливою є освіта упродовж життя. Якісна освіта протягом життя потрібна всім народам, незалежно від їх способу життя чи обставин. Без доступу до базової і вищої освіти, освіти дорослих неможливо впроваджувати принципи сталого розвитку.

По-п'яте, освіта в інтересах сталого розвитку є необхідною для всіх націй. Реальним є те, що найбільш високоосвічені країни і створюють найбільшу загрозу майбутньому планети. Тому нагальною є переорієнтація існуючих програм освіти в усіх країнах, синтезуючи соціальні, економічні, екологічні, етичні знання.

По-шосте, освіта для сталого розвитку потребує врахування найрізноманітніших місцевих, національних, регіональних особливостей. Слід зважати, що турботливе ставлення до природи може виховуватися лише у спілкуванні з природою рідного краю. Видатні українські педагоги зазначали, що екологічне виховання будується на тому ґрунті, на якому формується Людина. Спілкування з рідною природою важливе як з точки зору природоохоронної, так і з позиції громадянськості, виховання почуття любові до Вітчизни. Софія Русова писала, що виховання матиме тоді успіх, коли буде «спиратися на національний ґрунт» [9, 42].

По-сьоме, сучасний світ, нагромадивши критичну масу ризиків, як ніколи потребує діалогу й взаємозв'язку культур, толерантності й взаємоповаги у спілкуванні, у процесі прийняття рішень. Необхідне також

зближення і взаємне збагачення науки і мистецтва, науки і релігії, інтегрування природознавчої, технічної, гуманітарної, художньо-естетичної освіти, синтез раціонального й емоційно-чуттєвого, нелінійного мислення. В. Вернадський передбачав, що людству доведеться подолати надзвичайно важкий рубіж – навчитися такого способу поведінки, який зупинить катастрофу. Очевидна необхідність нової «екологічної моралі», прийняття Екологічної Конституції Землі, як глобального кодексу етичної поведінки людини, народів, держав. Реальна ситуація дає змогу вважати, що екологічна криза на Землі є насамперед кризою світоглядною, кризою конкретного історичного типу людської культури.

Отже, природа і людина повинні бути партнерами, а проблеми, катаклізми, біди і негаразди одного з них компенсуються реабілітаційними рішеннями іншого. Як зазначив М. Реріх: «Там, де природа міцна, там і народ твердий» [10, 31].

Важливо, щоб в епоху глобалізації наука і техніка, економіка і матеріальні блага, політика не занадто «випереджали» етику і моральні цінності, а тому людство дедалі більше уваги має приділяти соціокультурним, етнокультурним чинникам, оскільки саме культурна революція є основою соціального й екологічного процесу.

Література

1. Воскресенський М. Організм та оточення. –Х., К.: Держвидав України, 1929.
2. Борейко В., Поминова С. Зарубежные философы дикой природы. – Эко-культ. центр. – Вып. 17. – К., 2000.
3. Антология мировой философии: В. 4. т. – М.: Мысль, 1969. – Т. 2.
4. Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности: учебное пособие. – М.: Московский психолого-социальный институт., 2006.
5. Шаблій О. Академік С. Рудницький. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1993.
6. Русова С. Нова школа. Вибр. пед. твори. – К.: Освіта, 1996.
7. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. – М.: Наука, 1991.
8. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія Людини. Навч. посіб. для студ. вузів. – К.: Абрис., 1995.
9. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993.
10. Рерих Н.К. Человек и природа. – М., 1994.